

Joodse exodus uit middeleeuws Spanje

De katholieke herovering van Spanje op de islamieten, de Reconquista, had niet alleen de verdrijving of bekering van de moslims tot gevolg. Zij bracht vanaf omstreeks 1200 ook een joodse exodus op gang. De Spaanse overheid maakte onlangs een gebaar jegens de nakomelingen van de vluchtelingen. Zij kunnen nu met voorrang een Spaans paspoort krijgen.

JOOST VERMEULEN

'Gedurende de lange reis naar de democratie en de herontdekking van zichzelf die dat voor Spanje met zich heeft meegebracht, zijn maar weinig momenten zo aangrijpend als die van vandaag.' Aldus de Spaanse minister van Justitie Alberto Ruiz-Gallardón in november 2012, in een van de merkwaardigste toespraken uit de moderne Spaanse parlementaire geschiedenis. Het artikel elders in dit nummer (p.14) over Franco en de campagne om de zichtbare erfenis van zijn dictatoriale regime uit het straatbeeld te verwijderen, maakt duidelijk dat er in Spanje een herbezinning plaatsheeft op de recente geschiedenis. Ook het verdere verleden wordt evenwel aan zelfonderzoek onderworpen, zo blijkt uit het plan dat Ruiz-Gallardón vorig jaar ontvouwde. Hij kondigde aan dat afstammelingen van de oorspronkelijke joodse gemeenschap van Spanje voortaan op een snelle manier een Spaans paspoort en Spaans burgerschap kunnen verwerven. 'Iedereen die zijn Spaans-joodse afkomst kan bewijzen zal, zonder dat hun al te veel bureaucratische regels in de weg worden gelegd, de Spaanse nationaliteit worden toegekend,' sprak de minister. Waarom maakt de Spaanse overheid dit gebaar? Het grijpt rechtstreeks terug op een edict van 31 maart 1492, uitgevaardigd door het nieuwe, zeer katholieke koningspaar van Spanje, Ferdinand II van Aragón en Isabella I van Castilië. Dit stelde alle joodse inwoners voor de keuze: zich bekeren tot het christendom of vertrekken. Vier maanden kregen zij om hun keuze te bepalen. Vanaf 1 augustus 1492 was nog slechts het katholieke geloof toegestaan. Het lijkt wel een gotspe, want de dag daarna, 2 augustus

► Het koningspaar Isabella en Ferdinand, hier militant op hun paarden op een altaarstuk in Granada, voltooid in 1492 de christelijke Reconquista van Spanje. Ze waren niet tevreden met de zege op de moslims, maar maakten met een officieel edict ook de al eeuwen eerder ingezette joodse exodus compleet.

1492, de negende dag van de maand Av van het jaar 5252 volgens de joodse kalender, zou de joodse bevolking traditiegetrouw twee van de grootste tragedies uit hun geschiedenis herdenken: de verwoesting van de eerste en de tweede tempel in Jeruzalem (in respectievelijk 586 voor en 70 na Chr. in de gebruikelijke jaartelling). Maar deze heilige joodse dag, Tisah be-av of de treurdag om Jeruzalem geheten,

werd voor het eerst in bijna duizend jaar nergens in Spanje meer gevierd. In Toledo brandde die dag de grote synagoge af en elders waren de synagogen allang verlaten. Een anonieme jood bericht in een overgeleverde brief aan zijn verwanten in Thessaloniki dat hij met zijn familie nog net op tijd in Lissabon was aangekomen om daar in de synagoge zijn religieuze plicht te volbrengen.

✦ In het Toscaanse Livorno vierden gevluchte joden nog eeuwen hun religieuze feesten zoals ze het in Spanje gewend waren, zoals dit schilderij van Solomon A. Hart uit 1850 toont. De Medici-familie die Livorno bestuurde, heette joden expliciet welkom. Ze kregen veel rechten en hoefden niet in een getto te wonen. The Jewish Museum, New York.

Duizenden anderen waren hem in de dagen en weken daarvoor al voorgaan. Ook verder weg gelegen steden als Fez, Thessaloniki en Constantino-

pel werden begin augustus overspoeld met joodse vluchtelingen. Het Osmaanse Rijk was namelijk vanwege de tolerante houding van opeenvolgende sultans ten opzichte van het joodse geloof de veiligste plek.

Pogroms

Het is echter niet zo dat er pas na 1492 een joodse exodus op gang kwam. Hoewel de vluchtelingenstroom toen ongekend was, hadden al eerder grote groepen joden zich gedwongen gezien het land te verlaten. De langzame verdrijving van de joden valt samen met de katholieke Reconquista die sinds de 10de eeuw vanuit het noorden van Spanje op gang kwam. Vooral de katholieke koningen van Valencia,

Aragón en Castilië hebben in deze strijd een belangrijke rol gespeeld. Het was ook in die landen dat de anti-joodse beweging het grootst was. Vanaf 1200 vonden hier voortdurend pogroms plaats waarbij soms veel slachtoffers vielen. Joodse bronnen tonen aan dat toen al de eerste groepen joden hun heil elders zochten: sommige in het door de moslims overheerste zuiden, andere in Marokko. Rond 1350 bereikten de anti-joodse sentimenten in Castilië een piek, met desastreuze gevolgen. Een aantal enorme pogroms decimeerde de joodse bevolking en de meeste overlevenden vertrokken. Tussen de katholieke koninkrijken in noordelijk Spanje nam het relatief onafhankelijke Catalonië een uitzonde-

ringspositie in. De joden hier konden lang in vrede leven. De joodse gemeenschap van Barcelona was dan ook een van de belangrijkste van het land. 'Er zijn documenten bekend uit het begin van de 11de eeuw waarin de synagoge al vermeld staat', aldus Eulalia Vernet Pons, hoogleraar Hebreeuwse studies aan de Universiteit van Barcelona en directrice van het nieuwe centrum voor de joodse geschiedenis midden in de oude jodenbuurt.

Pas toen eind 14de eeuw de invloed van Castilië en Aragón steeds groter werd, veranderde de situatie ook in Barcelona. Er brak in 1391 een grote pogrom los toen de joodse bevolking de schuld kreeg van een pestepidemie. Driekwart van de gettobevolking kwam om. De overlevenden verlieten de stad en meestal ook het land.

Tussen 1200 en 1400 vertrokken zo uiteindelijk vele tienduizenden joden uit het noorden van Spanje. Het overgrote deel kwam uiteindelijk terecht in het Osmaanse (later Griekse) Thessaloniki, waar van oudsher al een grote joodse gemeente was. Het is daarna eeuwenlang een veilige haven gebleven. Zo sterk was de invloed van de Spaanse joden dat in Thessaloniki tot ver in de 20ste eeuw het La(n)dino, de Spaans-Hebreeuwse taal die op het Iberisch schiereiland door de joden gesproken werd, de belangrijkste voertaal bleef. Zo verschenen er rond 1920 nog drie dagelijkse kranten in die taal.

Edict

Waren tussen 1200 en 1400 al vrijwel alle joden uit het noordelijk deel van het Iberisch schiereiland verdwenen – vermoord of verdreven –, in het zuiden van het land was er toen er nog steeds een grote joodse gemeenschap. Onder de islamitische heersers konden de joden dankzij hun status als Dhimi (Gelovigen van het Boek) gewoon hun geloof belijden, zij het onder bepaalde voorwaarden. Ze moesten bijvoorbeeld in aparte wijken wonen. In wat er rond 1400 nog van het kalifaat van Córdoba restte, woonden naar schatting nog ongeveer 80 000 joden; som-

◆ Torahlezing in een synagoge, miniatuur uit een Spaans-joods handschrift uit ca 1350. British Library, Londen.

mige historici denken zelfs meer dan 200 000. De voltooiing van de Reconquista in 1492 betekende voor hen de definitieve doodsteek. In het verenigd katholieke Spanje van Isabella en Ferdinand was geen plaats voor kettters, moslims of joden. De stedelijke moslimbevolking vertrok onmiddellijk voor het merendeel naar Fez in Marokko, met een deel van de joodse bevolking in

zeer gewelddadige pogroms geweest. In Livorno waren ze trouwens welkom, hier voerde de Medici-familie een pro-joods beleid. Het Portugese verdrijvingsedict werd overigens veel minder strikt uitgevoerd dan het Spaanse. Zo stond er geen absolute einddatum in vermeld waarop de joden vertrokken of bekeerd dienden te zijn, een lacune waar veel joden gebruik van hebben gemaakt

Het lijkt erop dat de Spaanse regering nu erkent dat het tijd is, iets terug te doen

het kielzog. De achtergebleven joden en moslims wachtten vol spanning op hun lot. Voor de joden werd dat bezegeld met het edict van 31 maart 1492 dat hen liet kiezen tussen bekering tot het christendom of vertrek. De overwegend arme, agrarische moslimbevolking bekeerde zich (vrijwillig?) in groten getale tot het christendom. Zij die dat niet deden, werden later alsnog verdreven. Van een directe verdrijving of bekering per decreet zoals dat voor de joden gold, is echter geen sprake.

Portugal

Ongeveer de helft van alle joden die uiteindelijk gedwongen Spanje verlieten – men schat dat van de 80 000 joden nog geen tien procent zich heeft bekeerd – ging naar Portugal, maar dit kon de enorme stroom niet aan. Vanaf 1494 vonden er in dan ook uitbarstingen van anti-joods geweld plaats. De (katholieke) Portugese vorst Alfons v volgde in 1496 het Spaanse voorbeeld en tekende een soortgelijk edict. Opnieuw besloten veel joodse families te vertrekken. Ditmaal gingen de Sefardiem (Spaanse en Portugese joden) vooral in noordelijke richting, naar steden in Engeland en Duitsland en ook naar Antwerpen. Dit kwam door de veranderde internationale omstandigheden. De route naar het Osmaanse Rijk was afgesloten vanwege zeeslagen in de Middellandse Zee. In Marokko was de situatie vanwege politieke omwentelingen onzeker, in Venetië waren eind 15de eeuw enkele

om hun vertrek steeds weer uit te stellen. Begin 16de eeuw waren er dan ook nog veel Spaans-joodse families in Portugal aanwezig en bekleedden ze paradoxaal genoeg soms hoge functies in de handel. De groeiende Portugese scheepvaartindustrie werd voor een belangrijk deel gefinancierd door joodse bankiers die hun kantoren gewoon in Lissabon hadden. Het Portugese hof had zelfs joden in dienst die de vorst adviseerden over ‘moorse’ zaken. Veel van hen waren namelijk vanwege bijvoorbeeld familiebanden met in Marokko wonende joden het Arabisch machtig. De situatie veranderde pas toen de Spaanse vorst Filips II in 1580 ook koning over Portugal werd. Een van zijn eerste beleidsmaatregelen was het toezien op een strikte uitvoering van het oorspronkelijke Spaanse verdrijvingsedict uit 1492. Met als gevolg een nieuwe joodse uittocht. Veel van deze ‘Portugese’ joden bereikten uiteindelijk ook Amsterdam.

Voor wie precies?

Rond 1600 was dus de Iberisch schiereiland ‘bevrijd’ van joden, een campagne die al rond 1200 was begonnen. Het lijkt erop dat de Spaanse regering nu erkent dat het tijd is iets terug te doen. Maar er zijn nog heel wat vragen. De belangrijkste is misschien hoe essentieel het edict van 1492 is. Komen de nazaten van alle joden die tussen 1200 en 1600 al dan niet echt gedwongen het Iberisch schiereiland hebben verlaten, nu in aanmerking voor het Spaans staatsburgerschap? Of geldt

↑ Veel Spaanse joden zijn tot ca 1500 vanwege de tolerante houding van de toenmalige sultans naar het Osmaanse rijk gevlucht. In Thessaloniki groeide een belangrijke joodse gemeenschap. Het was in 1873 daarom vanzelfsprekend dat ook een joodse vrouw werd gefotografeerd, toen daar ‘inheemse traditionele klederdrachten’ vastgelegd werden. Ze staat tussen een gesluierde islamitische en een Bulgaarse vrouw.

dit alleen voor diegenen die in 1492 officieel zijn vertrokken? Het antwoord op deze vraag en nog veel meer vragen van praktische aard is tot nog toe uitgebleven. Net als trouwens het aantal aanvragen. Er hebben zich pas enkele individuen gemeld en er is op grond van deze regeling zelfs nog geen enkel nieuw Spaans paspoort verstrekt. Maar wellicht heeft de Spaanse regering wel iets anders bereikt: dat de Spanjaarden zich bewust zijn geworden van het leed dat er in het verleden uit naam van Spanje en de katholieke kerk is aangericht.

Joost Vermeulen is publicist.

VERDER LEZEN

- ▶ **Luc Corluy**, *De Spaanse conquista en reconquista 711-1492*, Davids Fonds, 2011
- ▶ **Yitzak Bear**, *A history of the Jews in christian Spain*, The Jewish publication society of America, 1961